

- ⁵¹ Лазаревский А. М. Сведения о пребывании кн. Иеремии Вишневецкого в Левобережной Украине и об уходе его оттуда // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 15 — 17.
- ⁵² Каманин И. М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. — 12. — Отд. I. — С. 15 — 19.
- ⁵³ Там же. — С. 18.
- ⁵⁴ Каманин И. М. О чигиринском подстаросте Даниле Чапличком // ЧИОНЛ. — Киев, 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 28 — 30.
- ⁵⁵ Каманин И. М. Договоры Богдана Хмельницкого с Москвой, Польшей и Швецией // ЧИОНЛ. — К., 1912. — Кн. 23. — Вып. I. — Отд. I. — С. 23 — 25.
- ⁵⁶ Каманин И. М. Новые данные о борьбе казачества с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 157 — 158; Молчановский Н. В. Бумаги Шведского государственного архива по истории Малороссии // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 158 — 160.
- ⁵⁷ Антонович В. Б. Уманский сотник Гонта // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 182.
- ⁵⁸ Каманин И. М. Из истории международных отношений Польши и России // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 167 — 168.
- ⁵⁹ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора Летописца в 1878 — 1887 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 168.
- ⁶⁰ Каманин И. М. О новых материалах по истории Колеивщины (Уманской резни 1768 г.) // ЧИОНЛ. — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. I.
- ⁶¹ Довнар — Запольский М. В. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. I и 2. — Отд. I. — С. 37.

Л. Г. Мельник (Київ)

До історії Берестецької битви (огляд джерел)

Про Берестецьку битву писали визначні вітчизняні (М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Дорошенко) та польські (К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський) історики, висвітлюючи події Великого повстання під проводом Богдана Хмельницького. Серед праць вітчизняних авторів, спеціально присвячених битві під Берестечком, можна вказати на брошуру І. Каманіна¹, нарис Ю. Тис-Крохмалюка² та монографію І. Свешникова³.

І. Каманін вважає, що на Берестецькому полі поляки одержали перемогу, але робить застереження: «Історик, який розглядає дії воюючих сторін, не може не визнати, що Берестецька битва не робить ніякої честі удаванню переможцям: перемога їхня була цілком випадковою й для них цілком несподіваною ...; переможена ж сторона мала достатню підставу для свого наміру відступити з-під Берестечка внаслідок від'їзду свого головного полководця» (гетьмана Б. Хмельницького. — Л. М.)⁴.

У книжці Ю. Тис-Крохмалюка бою під Берестечком присвячено найбільше місця й уваги. Автор аналізує географічні умови місця битви, обставини, за яких вона готувалася й відбувалася. У своїх твердженнях він цілком розходиться з польськими істориками й очевидцями битви, такими, наприклад, як С. Освенцім, П. Шевальє, які залишили спогади, а також з окремими дослідниками, передусім М. Грушевським, і робить висновок, що реальної битви під Берестечком не відбулося, а отже, її не можна вважати перемогою польської сторони, більше того, мета, яку ставив на той час Б. Хмельницький, — не допустити польські війська в Україну, — була ним досягнута⁵.

Нещодавно вийшла в світ монографія І. Свешникова «Битва під Берестечком». У ній автор на основі писемних джерел висвітлив перебіг подій, що передували Берестецькій битві: рух польської армії на чолі з королем Яном Казимиром з-під Сокаля, де польське військо стояло табором, до Берестечка та козацько-татарського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького і хана Іслам Гірея з-під Збаража і Вишневеця до Берестецького поля. Основний матеріал книги — результати археологічних досліджень місця Берестецької битви та аналіз матеріалів з розкопок (розділи III та IV). В

розділі II монографії описано й саму Берестецьку битву. На жаль, їй присвячено порівняно мало уваги, особливо генеральному бою 30 червня та військовим діям 10 липня. Відсутній аналіз результатів битви. Автор стверджує: «Результати розкопок і використання та зіставлення ряду писемних джерел дозволили розвіяти створений польською шляхтою міф про нищівну поразку козацького війська під Берестечком...», а «втрати козацьких військ не були такими великими, як це рекламувала шляхта, і не могли перевищувати 3 — 4 тис. чоловік... Поразка ж військ Б. Хмельницького не могла бути такою великою і вирішальною, оскільки, як свідчать учасники битви, більшість козацьких полків спокійно перейшла через переправу, а через два місяці під Білою Церквою армія Хмельницького знову становила настільки грізну для шляхти силу, що королівські гетьмани змушені були укласти Білоцерківський договір, не вдаючись до битви»⁶.

З польських авторів, які спеціально досліджували Берестецьку битву, слід назвати Ю. Бартошевича. В його статті про цю подію головну увагу, зрозуміло, звернуто на дії польського війська, а саму битву трактовано як цілковиту перемогу поляків⁷.

Все це ще раз засвідчує, що внаслідок нерозвиненості у нас такої галузі історичної науки, як військова історія (зокрема XVI — XVIII століть), ми й маємо розбіжності в оцінках результатів Берестецької битви і загалом недостатній рівень вивчення предмету.

Важливим аспектом вирішення проблеми є також виявлення і включення в науковий обіг нових історичних джерел, як архівних, так і розкиданих по численних документальних публікаціях. Оскільки це джерела переважно польського і російського походження, і більша частина їх опублікована, то нагальним завданням є пошуки матеріалів, що знаходяться в книгозбірнях і архівах Німеччини, Швеції, Туреччини, Угорщини тощо.

В даній статті ми розглядаємо найбільш важливі, переважно опубліковані документи, які містять вірогідну інформацію й проливають світло на головні аспекти Берестецької битви. Передусім це відомі на даний час джерела переважно польського і російського походження. Загальновизнано, що найбільш цінними джерелами, які дають змогу досить повно висвітлити картину битви під Берестечком, є Діаріуш С. Освенціма⁸ та мемуари П. Шевальє⁹.

Автор Діаріушу — шляхтич Станіслав Освенцім — був близьким до коронного гетьмана Ст. Конецпольського. Як начальник його двору і секретар, вів кореспонденцію останнього, супроводжував його в поїздках по Україні. Отже, добре знав ситуацію напередодні і в ході Великого повстання під проводом Б. Хмельницького. Водночас брав участь у походах у складі посполитого рушення. Освенцім занотовував усі більш-менш важливі факти, свідком яких він був, або котрі доходили до нього через листування офіційних осіб — короля й гетьманів. В. Антонович, який вперше опублікував частину тексту Діаріушу, що стосувалася України, в «Киевской старине», у передмові до публікації високо оцінював цю працю¹⁰.

С. Освенцім докладно, день за днем, описує факти, події, що передували Берестецькій битві, особливо детально — хід самої битви від 28 червня до 10 липня 1651 р. та події, що відбувалися безпосередньо після неї. Автор до подробиць подає склад польського війська, описує дії короля, гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського та окремих польських воєначальників (зокрема, князя Я. Вишневецького), висвітлює хід переговорів між козаками і польською стороною. В Діаріуші правдиво описані стан польського війська після відступу основних сил козацької армії на чолі з І. Богуном, чвари між шляхтою і королем, між воєначальниками тощо. Заслужовує на увагу і самокритична загальна характеристика Берестецької битви та оцінка її результатів.

Певною мірою доповнюють матеріал, зібраний у Діаріуші Освенціма, записки П'єра Шевальє, який під час Великого повстання 1648 — 1657 рр. був секретарем французького посольства у Варшаві. У своїх мемуарах Шевальє велику увагу приділив Хмельниччині, зокрема, Берестецькій битві. Як лю-

дина військова, він із знанням справи висвітлив хід битви, дії польських і козацьких військ, переговори з козаками. Особливо детально описано 9 — 10 липня — останні дні битви, відступ козаків І. Богуна, розгром козацько-селянського табору. На противагу Освенціму Шевальє унікає узагальнюючих оцінок як самої битви, так і дій короля та польських воєначальників. Однак його записки, як і Діаріуш Освенціма, є одним з найбільш повних джерел з історії Берестецької битви.

Великий масив документів, виявлений вченими у державних архівах Польщі, був переданий в Україну під час офіційного відзначення 300-ліття Переяславсько-Московського акта. Значна частина цих матеріалів опублікована в окремому збірнику¹¹. Вони розповідають про події, зв'язані з Берестецькою битвою. Це листи польських урядовців і воєначальників, офіцерів-іноземців, показання полонених козаків, військові реляції¹². Чимало документів присвячено повстанню Костки Наперського, що відбулося водночас із битвою під Берестечком¹³.

Особливий інтерес становить велика реляція про Берестецьку битву¹⁴.

Взявши за основу три названих вище джерела — реляцію, записки П. Шевальє та Діаріуш Ст. Освенціма, розглянемо основні етапи генерального бою 30 червня 1651 р., порівнюючи відповідні місця в текстах названих документів.

Становище на полі бою перед початком битви. У реляції: «... Тиснувши ворога, який не розпочав бою аж до трьох годин дня, король рухав поступово і вельми повільно центр з військовими гарматами, що знаходилися попереду й завдавали втрат ворогу, в напрямку до схилу пагорба, де зосереджувався татарський стрій, наказуючи, щоб і правий фланг також просувався». У записках П. Шевальє: «... Король наказував розпочати обстріл ворожого війська пострілами з гармат, котрі він звелів викотити попереду свого війська і час від часу бити з них, в міру того, як вони наближались до пагорбів, де були татари». У Діаріуші Освенціма: «... Обидва війська наблизилися один до одного; наші зупинилися поблизу останнього польового редуту. Хмельницький висунув свій табір на пагорб..., король в свою чергу не бажав іти в наступ й обмежився артилерійським вогнем, котрий спричиняв у лавах ворога деяку розгубленість. Таке становище тривало до трьох годин опівдня».

Король проводить військову раду. В реляції — про ситуацію на ній: «... Тоді-то Сигізмунд Денгофф, бидгоський староста, став вимагати, щоб король дав йому дозвіл кинутися в бій з частинами, якими він командував. Не було нестачі й у таких, котрі вимагали, щоб король переніс бій на наступний день, позаяк здавалося, що тоді стане слабкішим вітер, що дув в лице нашим воїнам». У Шевальє: «Багато поляків, оскільки день уже згасав, хотіли відкласти бій до наступного ранку, інші ж відстоювали протилежну думку, побоюючись, що козаки вночі кинуться на поляків разом зі своїм табором, який вони дуже укріпили, та змусять поляків залишити місце бою...». У Освенціма: «... Нарешті король, переконавшись, що ворог не хоче починати справи, зібрав на раду командирів... і поставив питання, що належало чинити. Дехто небезпідставно висловлював думку, що слід відкласти бій до наступного дня, оскільки час уже наближався до вечора й вітер дув в лице нашому війську; але коли ця думка була висловлена, князь Вишневецький... виявив бажання негайно починати бій і прислав Денгоффа, старосту бидгоського, до короля із заявою... про повну готовність до бою й з проханням подати знак до атаки. Король... охоче пристав на їхнє прохання й видав старості бидгоському наказ про наступ».

Початковий період бою, який проходив з перемінним успіхом. За реляцією: «Король... наказав розпочати битву... на лівому фланзі, й тоді-то князь Вишневецький, руський воєвода, кинувся на ворога з дванадцятьма хоругвами старих воїнів, за котрими наступали і яким допомагали легко озброєні загони кіннотників шляхти краківського, сandomирського й ленчицького воєводств».

У той час, коли тут йшов жорстокий бій і кожний з обох противників намагався здобути перемогу, король тримався в центрі...». У Шевальє: «... Отож, його величність звелів розпочати атаку загонами князя Вишневецького, який вдарив на ворога з дванадцятьма ротами старих вояків; йому допомагав подільський воєвода з посполитим рушенням з краківського, сандомирського, ленчицького та перемишльського воєводств. Козаки зустріли їх дуже стійко, і сутичка тривала щось з годину; весь час пороховий дим та пилюга закривали ці загони від решти війська». У Освенціма: після наказу короля» ... заграли сурми й загриміли барабани, і сам князь (Вишневецький. — Л. М.) рушив з лівим флангом, ставши попереду його з 18-ма хоругвами кварцяного війська. Вороги також рушили вперед всією масою кінноти й табору; вони наступали швидко, особливо Хмельницький з козаками, так що він випередив свій лівий фланг, на якому стояли татари, й перший почав бій. З ним зіткнувся князь Вишневецький, якому на підмогу пішла шляхта воєводств: краківського, сандомирського, ленчицького й інших. Увесь цей фланг зник незабаром у масі ворогів, і довгий час їх не було видно, лиш було чути гуркіт від гарматних і рушничних пострілів; наші вважали, що жоден з них більше не повернеться. Виявилося, однак, що ця атака була успішною: стрімким і швидким рухом вони примусили податися назад все козацьке військо й розірвали табір, хоч при цьому й самі зазнали відчутних втрат. На допомогу козакам прийшли татари від лівого флангу, і тоді ряди наші, не в змозі витримати натиск надто численного ворога, стали нести втрати й відступили до редути».

Наступний етап бою, відхід козаків і татар на висхідні позиції. У реляції: «І коли вже ворог, напружуючи всі сили, затримав наш натиск, послані королем полки рейтарів та інші, відновивши бій, поклали багато ворогів й погнали багатьох козаків, які прикривалися табором з возів, і татар, що втікали на верхівки пагорбів, де стояла решта татарських загонів». У Шевальє: «... Коли вони (поляки. — Л. М.) почали відступати, їм дуже вчасно допомогли надіслані королем свіжі загони, після прибуття яких козаків відбито до їхнього табору, а татар, які боролися разом з козаками, — на їхні пагорби». У Освенціма: поляки «оправилися й відновили наступ так успішно, що ворог, вражений нашою рішучістю, повинен був зрештою податися. Козаки відступили у свій табір (хоч він напочатку й був розірваний, але вони встигли його відновити), орда ж відійшла на найближчу височину».

Наступний етап — спрямування головного удару поляків і артилерійського вогню на позиції татар. У реляції: «Король, зломивши на одній ділянці основні сили ворога, поспішив спрямувати увесь стрій в напрямку схилу пагорба» (де стояли татари. — Л. М.). У Шевальє: «Тим часом король з боєм просувався вперед проти основної сили татар: праве крило затрималося біля лісу, щоб знешкодити намір численних ворогів, які там зробили засідку, сподіваючись оточити польське військо у найінтенсивніший момент бою. Монарх, рухаючи перед собою артилерію, яка під командуванням генерала Пшиємського стріляла дуже вчасно і з великим успіхом, примусив татар залишити підніжжя пагорба й поступово зайняв його вершину, витримавши рушничну стрілянину яничар, які були разом з татарами». У Освенціма: «Коли лівий фланг, котрому належить уся слава цього дня, так хоробро воював, король з середнім корпусом рухався також вперед у великому порядку; на нього налітали... великі загони татар... Та проте полки наші наступали безстрашно; попереду полків королівської гвардії князя Б. Радзівілла й Гоффальда, які знаходилися в першому ряду війська, розташовані були гармати, котрими вельми майстерно керував генерал артилерії С. Пшиємський...»

Переломний момент бою — втеча татарської орди. У реляції: «... Варвари втікали під вогнем наших гармат... Король гнав і переслідував татар, що втікали, щоб довершити перемогу». У Шевальє: королю вказали на білий прапор хана, і він «наказав повернути туди гармату, перший постріл якої повалив одного з головних татарських воєначальників поблизу хана, а хану нагнав такого страху, що він думав лише про відступ. Військо (татарське. — Л. М.), відігнане від пагорба, втікало за ханом...» У Освенціма: «Артилеристи,

діючи без упину, влучними пострілами викликали таку розгубленість у стані ворога й завдали йому настільки відчутних втрат, що він був не в змозі витримати нашого натиску й, зрештою, ганебно кинувся врозтіч; усі татарські загони, ніби засліплені, кинулися тікати».

Завершальний етап — оточення козацького табору. У реляції: «Коли на-сунулася темрява, [король] повернув у той бік, де на невеликій ділянці сусідньої рівнини, на якій відбувався бій з татарами, козаки укріпилися за безліччю возів. [Король] готувався брати приступом їхній табір. Та ніч сприяла ворогові. Король провів серед війська бурхливу, безсонну й дощову ніч і на другий день узяв в облогу майже двісті тисяч заколотників». У Шевальє: «Король відрядив кілька загонів кінноти в погоню за татарами, а рештою свого війська оточив табір козаків, яких було ще понад двісті тисяч і які мали сорок гармат, з котрих безупинно стріляли. Хмельницький відступив разом з татарами, щоб повернути їх до бою, але він не міг переконати їх». Вночі король, «хоч йшов сильний дощ, ... наказав артилерії без затримки піднятися на залишений татарами пагорб, щоб звідти розбити вщент козацький табір. Козаки, незважаючи на дощ, оточили табір широким та глибоким ровом і поставили мушкетерів у найслабших і найбільш відкритих місцях. Позаду було велике болото, на яке спирався табір; воно цілком його захищало». У Освенціма: «Козаки й хлопці після поразки зачинилися в таборі, котрий вони як-небудь зімкнули, і стали відступати; коли вони наштотхнулися на річку Пляшеву, то боячись, щоб наші під час переправи не розірвали їхнього табору, зупинилися на краю болота й стали табором у долині. Наші, користуючись перемогою, безупинно на них налягали, аж поки темрява ночі не примусила їх припинити напад, зважаючи на дуже обережного і передбачливого ворога.

Військо наше розташувалося на височинах, що панували над козацьким табором... Воно простояло на цьому місці під знаменами, у лавах, не сходячи з коней, всю ніч, незважаючи на сильний дощ»¹⁵.

Підведемо підсумки з порівняльного аналізу текстів трьох зазначених вище джерел. Усі вони головну увагу зосередили на відтворенні картини генерального бою, який відбувся 30 червня. Його основні етапи, як і головні моменти, за виключенням численних деталей, збігаються в усіх трьох текстах (хоч найбільш повно хід бою переданий Освенцімом). Взявши до уваги зрозумілу упередженість щодо козацько-татарської сторони та перебільшення ролі короля Яна Казимира в цих трьох джерелах, бачимо, що бій ішов з перемінним успіхом для воюючих сторін. До того ж автори відзначають стійкість козацьких військ, їх організованість при відступі. Переломною подією стала втеча татарської орди, яка не витримала гарматного вогню поляків; козацька ж армія (з незначними втратами) замкнулася в таборі, укріпивши його; польське військо лише взяло в облогу козацький табір, але не наважилося брати його приступом.

Розглянуті три джерела польського походження дають можливість побачити також, як оцінювали сучасники безпосередні результати Берестецької битви. В них знаходимо відповідь на питання: чи була битва повним розгромом козацької армії, чи лише певною невдачею, тимчасовою поразкою.

Реляція говорить лише про розгром козацького табору, покинутого військом під проводом І. Богуна, та загонів покозачених селян, залишених у ньому напризволяще: «... 10 липня бунтівники, уражені страхом і впадши у відчай, кинувши гармати й усе військове спорядження, вельми безладно втікали. Наші їх переслідували й вбивали...». «У той день... загинуло близько 10 тис. ворогів; частина потонула, коли намагалася перепливати через ріку, частина була перебита зброєю». Що ж до козацького війська, яке відступило, то, як говориться в реляції, «король без зволікання посилає за ними навздогін легкоозброєні хоругви і сам з сильним військом виступає у напрямі до Києва».

П. Шевальє, описуючи картину розправи польського війська із залишками загонів селян-повстанців, водночас говорить про їх стійкість і героїзм. Він розповідає про суперечки в польському таборі між королем і шляхтою,

оскільки остання не бажала брати участі в переслідуванні козацького війська. «Отож, відбувши загальну нараду всіх старших керівників та офіцерів... — пише він, — довелося поступитися перед цією думкою та задовольнити тих, хто бажав повернутися додому, а вони становили більшість». Невдовзі покинув військо і король. Шевальє не дає загальної оцінки битви, не говорить і про повну перемогу над козаками. Далі він пише, що Б. Хмельницький, звільнившись з татарського полону, зразу ж розпочав підготовку до продовження військових дій: щоб «збудити бойовий запал», гетьман «пояснював народові, що фортуна мінлива і має зворотний бік, — якщо вона від деякого часу прихильна до поляків, то все ж залишила козакам хоробрість і досить війська (підкреслено нами. — Л. М.), щоб відновити війну та підвестися після поразки».

С. Освенцім дає найбільш об'єктивну оцінку результатів Берестецької битви і ставить під сумнів саму перемогу поляків у ній: «Хоч, очевидно, й відбувалися військові дії, — пише він, — але взагалі можна сказати про нас те, що стосується багатьох знаменитих і хоробрих воєначальників, котрі вміли перемогати, але не зуміли скористатися перемогою. Ворогу, розбитому, охопленому страхом, який чекав на остаточну загибель, ми, перебуваючи довго в бездіяльності, дозволили перепочити, заспокоїтися, відновити повністю свій раніше занепалий дух (після втечі орди. — Л. М.) і звести сильні укріплення, собі ж утруднили шлях до скорого й остаточного знищення ворога й зробили сумнівним результат подальших дій, котрі, за умови більшої рішучості, могли б скінчитися повним успіхом». Він пише про останній день битви: «Кампанія берестецька щасливо була завершена в цей день (10 липня. — Л. М.). Але війна козацька не закінчилась, тому що надто багато козаків і хлопів, які піднялися проти вітчизни нашої, спаслися втечею». Одна з головних причин цього, вважає Освенцім, «... загайність: замість того, щоб ударити на стривоженого ворога з рішучістю після початкової перемоги, ми стали діяти мляво, ніби на дозвіллі, дозволивши йому оговтатися, зібратися з силами й спастися втечею».

Причинами нерішучості поляків, на думку Освенціма, були часті зміни в рішеннях військової ради, відсутність міцної дисципліни, недостатня кількість піхоти, необхідної для штурму козацького табору, а також паніка серед польського війська, посіяна звісткою, ніби хан з ордою і Б. Хмельницький на підході до Берестечка (під час облоги козацького табору. — Л. М.). Він наводить і такий факт: астролог завірив короля, що числа від 4 до 12 липня нещасливі для нього, і король, мовляв, вирішив перечекати ці дні, не починаючи рішучих дій. А тим часом за цей період бездіяльності, пише Освенцім, «сили наші слабшали, військо стало терпіти нужду, багато солдат в іноземних та польських регіментах помирали через нестачу їжі, мужність і запал пройшли, й серед нас настало таке безладдя, відчувалася така нестача в усьому, що, хоч, ймовірно, ми взяли в облогу ворогів, але скоріш самі відчували себе в облозі... У той же час вороги набиралися хоробрості, зміцнювалися, звели укріплення й мужньо в них трималися; вони бентежили наших постійними вилазками вдень і вночі й не залишали поза увагою нічого з того, що могло б послужити їм для захисту. Нарешті, коли вони (козаки. — Л. М.) вийшли з табору..., то встигли спастись і вислизнути з наших рук, хоч і з великими втратами, внаслідок нашої непередбачливості, оскільки ми не потурбувалися загородити їм шлях до втечі за рікою».

Польське військо не змогло переслідувати козаків, бо почалися чвари між воєначальниками; шляхта з посполитого рушення і частина магнатів з Великої Польщі відмовилися наступати вглиб України. Зрештою сам король Ян Казимир, обурений цим вчинком шляхетства, покинув військо¹⁶.

Наведені тексти використаних нами джерел дозволяють твердити, що Берестецьку битву не можна вважати переможною для поляків, оскільки козацьке військо в основному своєму складі відійшло вглиб України, а в середовищі самого польського війська вже під час облоги козацького табору почалася деморалізація, що завершилася безпосередньо після битви фактичним дезертирством більшої частини польського війська.

Заслужують на увагу й інші джерела польського походження, які стосуються історії Берестецької битви. Так, увагу привертають щорічні записи Станіслава Темберського¹⁷, що становлять щось середнє між мемуарами й сучасними літописами типу Рудавського або Коховського. В них чимало особистих спогадів про події, в котрих Темберський брав участь. В інших записках автор використав акти, листи, реляції, подаючи їх в оригіналі або в перекладі. Значну увагу Темберський приділяє Хмельниччині і, зокрема, Берестецькій битві. Найдокладніше дано опис генерального бою 30 червня (до речі, виклад подій цього бою у Темберського в основних рисах збігається з їх викладом у розглянутих нами вище трьох джерелах — реляції, записках Шевальє і щоденнику Освенціма). С. Рудницький, який присвятив записам Темберського спеціальну статтю, стверджує, що автор при описі Берестецької битви використав якесь оригінальне, не відоме нам джерело¹⁸.

В роки Хмельниччини вів щоденник і магнат А. Радзівілл. Його записи були опубліковані в Познані у 1861 р.¹⁹. Серед них є сторінки, присвячені битві під Берестечком. Особливо цікаві записи про події у польському таборі в перші дні після битви, чвари в середовищі шляхти, про відхід значної частини шляхетських загонів у Польщу. Відоме ще одне наративне джерело — спогади сучасника Великого повстання 1648 — 1657 рр. шляхтича М. Ємеловського, опубліковані у Львові в 1850 р.²⁰. В них також є сторінки, присвячені битві під Берестечком. Увагу привертає розповідь автора про стан польського війська після битви.

Цікаві відомості містить щоденник шведського дипломатичного агента Йоганна Майера, написаний під час мандрівки з Бахчисарая через Молдавію, Україну й Польщу²¹. Записи велись німецькою мовою і охоплювали час від 10 травня до 7 серпня 1651 р., отже, в них є дані про ситуацію в Україні напередодні і під час Берестецької битви.

Слід згадати також записну книжку Якуба Михаловського²², в якій вміщено понад 340 документів з історії Великого повстання під проводом Б. Хмельницького; певна увага приділена автором і Берестецькій битві. Зібраний ним матеріал схвально оцінював В. Антонович²³.

До матеріалів дипломатичного характеру належить таке цінне джерело, як донесення папського нунція у Варшаві Іоанна Торреса в Рим, що охоплюють увесь період Великого повстання. Ряд донесень висвітлює події, пов'язані з Берестецькою битвою²⁴.

Велику кількість листів шляхтичів — сучасників Берестецької битви — зібрано й опубліковано А. Грабовським²⁵. Важливим для дослідника є також останні публікації матеріалів про Берестецьку битву — збірник Г. Малевської²⁶ та чотири німецьких «летючих листки», опублікованих Ю. Мициком²⁷.

Ще ряд джерел польського походження, які проливають світло на окремі моменти, пов'язані з Берестецькою битвою, вміщено у названих вище збірниках документів і матеріалів. Це листи стольника галицького А. Мясковського до короля. В них наведено факти каральних дій польських загонів невдовзі після Берестецької битви, розповідається про рух польського війська вглиб України, ситуацію на Волині і Київщині, партизанську війну в тилу польського війська та, зокрема, про смерть і похорони одного з найвідоміших воєначальників князя Ярему Вишневецького²⁸, який брав участь у битві. Збереглася ціла низка скарг від шляхтичів, які засвідчують факти нападів покаячених селян на фільварки, допомоги місцевого селянства козацьким загонам напередодні Берестецької битви та нападів селян-повстанців на шляхетські корогви, створені спеціально для придушення виступів покаячених селян на Волині і Північній Київщині²⁹.

Ряд матеріалів стосується останніх днів Берестецької битви та подій в Україні безпосередньо після неї. Це лист польського підканцлера Радзівєвського до Війська Запорозького з вимогою покоритися Речі Посполитій³⁰, листи кримського хана Іслам-Гірея та шафер-казі до гетьмана Хмельницького з обіцянкою прислати на допомогу татарське військо³¹, лист шляхтича Ст. Яницького до паволоцького полковника з вимогою припинити військові дії тощо³².

Значний інтерес становлять джерела російського походження, присвячені Великому повстанню під проводом Б. Хмельницького. Грунтовний огляд цих матеріалів зробили у своїх посібниках М. Ковальський і Ю. Мицик³³. Ми зупинимось на характеристиці джерел про Берестецьку битву.

Ряд документів віддзеркалюють події в Україні напередодні Берестецької битви. Це лист грецького ченця Павла до царя (від 19 травня 1651 р.), в якому йдеться про підготовку гетьмана Б. Хмельницького і Речі Посполитої до війни, укладення Гетьманщиною військового союзу з Кримом, про розташування польського і кількість козацького війська³⁴. «Распросные речи» І. Мануйлова та В. Данилова — посланців від генерального писаря І. Виговського — дають інформацію про початок військових дій наприкінці травня 1651 р. та про прибуття до гетьмана Хмельницького корінфського митрополита Іосифа³⁵.

Цікава інформація про Берестецьку битву міститься в «отписках» воєвод російських порубіжних міст до Розрядного приказу³⁶. Наприклад, в «отписке» путивльських воєвод С. Прозоровського та І. Чемоданова так мотивується поведінка хана під час бою 30 червня: «А крымской де царь стоял особо, черкасам не помогал и отступил прочь, потому что польской король крымского царя скупил и велел черкаские украинные городы... воевать»³⁷. В «отписках» значно перебільшено число втрат козаків під час відступу 10 липня: «И на том же болоте черкас потонуло и поляки побили тысяч с двадцать и больше»; вказано кількість козацького війська, яке відійшло з табору: «И пришли... с того погрому черкасы в город в Паволочь тысяч с десять»³⁸.

В «отписке» севських воєвод Т. Щербатова і В. Апраксина подається ще одна версія поведінки хана 30 червня: мовляв, король підіслав до хана «засылщиков» з підробленими листами від семиградського князя Ю. Ракочі до Б. Хмельницького, в яких князь домовлявся з гетьманом про спільні дії проти кримського хана. Водночас король наказав повести вогонь з гармат на татар, «а на козачей... обоз поляки в то время не ходили, будто с козаки мирны и битца не хотят». «И царь... крымский, почает от козаков измены, пошел прочь»³⁹.

Слід зазначити, що в «отписке» воєвод Щербатова й Апраксина названо значно менше число втрат козаків 10 липня, ніж в «отписке» Прозоровського і Чемоданова: «Поляки... увидев то, что козаки ис табору бегут, почелы из своево табару за козаки гонять и козаков побивать. И на той де гоньбе козаков побито тысяч с 8»⁴⁰.

Особливий інтерес становлять «вестовое письмо» і «статейный список» разом з «роспросом» піддячого Розрядного приказу Г. Богданова⁴¹. Г. Богданов прибув до гетьмана Б. Хмельницького в Корсунь уже після Берестецької битви — 13 липня 1651 р. Він виїхав з Москви разом з назаретським митрополитом Гавриїлом. 14 липня гетьман мав розмову з митрополитом, котрий, як свідчить «статейный список», передав, «как ему от государя было наказано», відповідь на лист гетьмана до царя, посланий раніше через того ж митрополита, який їхав до Москви через Україну. Гавриїл, зокрема, розповів, що цар, відпускаючи митрополита з Москви, доручив йому повідомити, що московський уряд готовий Військо Запорозьке «в заступленье держать». Водночас митрополиту доручено було порушити перед гетьманом питання про розрив військового союзу з кримським ханом (ймовірно, царський уряд знав про поведінку хана під час Берестецької битви). Проте, як відомо, далі слів справа не пішла. Гетьман продовжував підтримувати дружні відносини з Кримом, Москва — займати очікувальну позицію.

В цих обставинах головною метою місії Г. Богданова було «проведывание» про ситуацію в Україні після Берестецької битви. У «вестовом письме» факти про битву повідомляються зі слів учасників цієї події — генерального писаря І. Виговського і трьох полковників: миргородського (М. Гладкого), корсунського (Л. Мозирі) та уманського (Й. Глуха). Цінність цього джерела порівняно з польськими у тому, що в ньому більш детально описані дії як козацького, так і татарського війська, дано оцінку поведінці хана під час бою, розповідається про події в козацькому таборі, польсько-козацькі пере-

говори тощо. Зі слів самого Б. Хмельницького повідомляється про полонення гетьмана ханом і реакцію козаків на зрадницькі дії татар в перший день Берестецької битви.

Як свідчить зміст «вестового письма» Г. Богданова, полковники досить детально поінформували піддячого про події, що передували Берестецькій битві, генеральний бій 30 червня, облогу козацького табору, про зміст переговорів козаків з коронним гетьманом Потоцьким. Особливо цінною є інформація про останній день битви, зокрема про паніку серед селян-повстанців та погром решток війська в таборі і на переправах через р. Пляшеву. Важливим є твердження Г. Богданова, що розгрому основного козацького війська не було: «Всего козаков побито тысячи с четыре или немного болши; а то де войско на Украину до домов своих *все пришло вцеле*» (підкр. нами. — Л. М.). Щодо стану польського війська після Берестецької битви, то після того, пише піддячий, як посполите рушення і король покинули польський табір, «воинских людей осталось только с Потоцким двенадцать тысяч, да с Вишневецким шесть тысяч»⁴².

Зі слів генерального писаря І. Виговського піддячий повідомляє про втечу хана з ордою з-під Берестечка, про переговори Б. Хмельницького з ханом, полонення Хмельницького і Виговського та звільнення гетьмана з полону, зазначаючи при цьому: «Кримской... царь на отпуске гетману присягал для прямые верности, что он его, гетмана, не отступит и на ляхов помощь ему чинить своими людьми будет, а с королем польским никакова совету держать не будет. И присягнув, гетмана отпустил с честью и проводитъ его велел до Паволочья...»⁴³.

Після переговорів з назаретським митрополитом гетьман Б. Хмельницький у вересні 1651 р. відправив козацьке посольство до Москви на чолі з полковниками С. Савичем і Л. Мозирею. 21 вересня 1651 р. полковник С. Савич досить детально розповідав у Посольському приказі про битву під Берестечком⁴⁴. Як видно із запису розповіді, в Москві особливо цікавилися участю і діяльністю кримського хана під час бою. Зокрема, С. Савич висунув оригінальну версію причини втечі хана з поля битви: «Крымцы между собою говорили..., а притчею де король с козаками помирится, то де станет их король с козаками сопча бить...»⁴⁵. До того ж «у них (татар. — Л. М.) тепер байрам, битися им с поляки не мочно»⁴⁶. В запису розповіді полковника Савича про останній день битви — 10 липня — говориться: «А потом де в понедельник рано, покиня табор, и пушки, и запасы, *всем войском* (підкр. нами. — Л. М.) за переправы побежали, а иные де и впрямь через те топкие болота; и тут по правде сказывают, чають де много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья». Все ж більша частина козацького війська, уникнувши переслідування, відійшла з табору: «А поляки де в то время за нами в погоню не гнались»⁴⁷.

На жаль, мало збереглося джерел про Берестецьку битву українського походження. З актових матеріалів варто назвати листи миргородського наказного полковника С. Ратченка та полтавського наказного полковника П. Яковенка до каменського воєводи Ф. Арсенєва (від 20 — 29 червня 1651 р.), в яких розповідається про з'єднання кримської орди з козацьким військом під Зборовом напередодні Берестецької битви⁴⁷⁻⁴⁸. До матеріалів, що стосуються ситуації, яка склалася в Україні безпосередньо після битви, відноситься наказ гетьмана Б. Хмельницького (від 7 липня 1651 р.) білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам негайно привести свої війська під Білу Церкву⁴⁸. Наказ засвідчує, що гетьман, звільнившись з татарського полону, негайно приступив до організації оборони Гетьманщини від польських військ. Вельми цікавий документ — лист гетьмана Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією укласти перемир'я⁴⁹. Хмельницький пояснює причини, чому козаки розпочали військові дії влітку 1651 р. Він не вважає, що козацьке військо зазнало поразки під Берестечком, і, спираючись на збережені основні сили козацької армії, з гідністю пропонує перемир'я: «А що ваша милість, милостивий пан, зі своїм військом зволили наступати,

знаємо, що це приведе не до миру, а до ще більшого кровопролиття... бо кожен козак готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти...»⁵⁰.

З наративних джерел українського походження, в яких описані події Берестецької битви, слід назвати «Хроніку літописців стародавніх» Ф. Сафоновича⁵¹. Цінність цього твору, як стверджує Ю. Мицик, полягає в тому, що автор в описах подій Великого козацького повстання під проводом Б. Хмельницького «використовував також літописне джерело, яке не дійшло у первісному вигляді до нашого часу»⁵². У третій частині твору Ф. Сафоновича — «Кройніці о землі Полской» — своєрідно трактуються причини втечі кримського хана з ордою з поля Берестецької битви. Згідно з версією Сафоновича, хан нібито побачив, що Хмельницький вступив у змову з поляками.

Це твердження збігається з розповіддю про Берестецьку битву полковника Савича в Посольському приказі 21 вересня 1651 р.⁵³.

Певний інтерес становить «Літописець» Василя та Івана Дворецьких (В. Дворецький, згодом київський полковник, — учасник Берестецької битви). Правда, Ю. Мицик вважає, що в описі подій Великого козацького повстання автори «Літописця» певною мірою спиралися на «Хроніку» Ф. Сафоновича⁵⁴. Стислі відомості про Берестецьку битву знаходимо також у Чернігівському літописі, складеному в одному з київських монастирів, зводі під назвою «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйствъ и случаевъ описаніе»⁵⁵ та Зведеному Галицько-руському літописі⁵⁶.

Отже, можна зробити висновок, що Берестецька битва знайшла досить широке віддзеркалення в тогочасних джерелах як актового, так і наративного характеру. Це дає підставу для створення присвяченого їй збірника документів і матеріалів. Слід зауважити, що вже була перша спроба систематизації цих матеріалів: в «Історії України в документах і матеріалах» (т. III) є підрозділ «Битва під Берестечком і Білоцерківський трактат». Проте в ньому наведено лише ряд фрагментів з Діаріушу Ст. Освенціма та уривок із «Статейного списку» Г. Богданова. На часі створення дійсно фундаментальної археографічної праці з історії однієї з найвеличніших подій у минулому нашого народу.

¹ Каманин И. Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 года. — К., 1910.

² Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Мюнхен, 1954.

³ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.

⁴ Каманин И. Назв. праця. — С. 20 — 21.

⁵ Тис-Крохмалюк Ю. Назв. праця. — С. 107 — 136.

⁶ Свешніков І. К. Назв. праця. — С. 271 — 272.

⁷ Bartoszewicz I. Bitwa pod Beresteczkiem 28 — 30 czerwca 1651 r. // Studia historyczne i literackie. — Kraków, 1881. — F. 3.

⁸ Oświecim S. Stanisława Oświęcimsa dyariusz 1643 — 1651 // Scriptores Rerum Polonicarum. — Kraków, 1907. F. 19; Дневник Станислава Освенцима. 1643 — 1651 гг. // Киевская старина. — 1882. — Т. I (январь, февраль); Т. II (май, июнь); Т. III (сентябрь); Т. IV (ноябрь, декабрь).

⁹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичай, спосіб правління та релігію. — К., 1960.

¹⁰ Дневник Станислава Освенцима. 1643 — 1651 гг. // Киевская старина. — 1882. — Т. I (январь, февраль).

¹¹ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1965.

¹² Там же. — Док. №№ 155, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 170 — 176, 178, 182 — 184, 186 — 187, 189, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 200 — 203, 205, 209, 211, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222. — С. 403 — 404, 410 — 411, 412 — 414, 415 — 416, 417 — 424, 425 — 428, 429 — 432, 435 — 447, 451 — 453, 460 — 469, 470 — 477, 478 — 482, 483 — 484, 487 — 491, 495 — 510, 512 — 515, 526 — 528, 529 — 537, 539 — 548, 560 — 571.

¹³ Там же. — Док. №№ 185, 188, 191, 193, 196, 197, 210, 213, 218, 224. — С. 469, 477 — 478, 482 — 483, 484 — 487, 492 — 495, 529, 537 — 538, 559, 572 — 579.

¹⁴ Там же. — Док. № 217. — С. 549 — 559.

¹⁵ Там же. — С. 557 — 558; Oświecim S. Stanisława Oświęcimsa dyariusz. — S. 338 — 339; Киевская старина, 1882. — Т. III (сентябрь). — С. 517 — 519; Шевальє П'єр. Назв. праця. — С. 122 — 125.

¹⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — Док. №217. — С. 558 — 559; Oświecim S. — S. 358 — 360; Киевская старина, 1882. — Т. III (сентябрь). — С. 342 — 343; Шевальє П'єр. Назв. праця. — С. 139.

¹⁷ Femblerzki Stanisław — Roczniki, wydał W. Czermak. — Kraków, 1897.

- ¹⁸ Рудницький С. Нове джерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ у Львові, 1898. — Т. XXIII — XXIV. — С. 14.
- ¹⁹ Pamiętnik A. Radziwiłła. Ft. I — II. — Poznań, 1861.
- ²⁰ Pamiętnik Mikołaja Iemiółowskiego. — Lwów, 1850.
- ²¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. III. — Т. IV. — К., 1908. — С. 8 — 43.
- ²² Yakuba Michałowskięgo. Xiega pamietnicza. — Krakow, 1864.
- ²³ Киевская старина, 1883. — Т. V (февраль). — С. 418 — 428.
- ²⁴ Жерела до історії України — Руси. — Т. XVI. Ватиканські матеріали до історії України. — Т. I. — Донесення римських нунцій про Україну 1648 — 1657 pp. — Львів, 1924.
- ²⁵ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Warszawa, 1845. — F. 2.
- ²⁶ Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. — Warszawa, 1977.
- ²⁷ Мыцык Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1981.
- ²⁸ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. — Т. 2. — К., 1846. — Док. № XIII. — С. 105 — 117; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. I. — Отд. III. — Изд. 2-е. — К., 1914. — Док. №№ XIII, XV. — С. 590 — 598.
- ²⁹ Архив Юго-Западной России. — Ч. III. — Т. IV. — К., 1914. — Док. №№ 234, 237, 239, 244. — С. 587 — 619.
- ³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 322. — С. 457 — 458.
- ³¹ Там же. — Док. №№ 323, 324, 325. — С. 458 — 460.
- ³² Там же. — Док. № 326. — С. 459 — 460.
- ³³ Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов. — Днепропетровск, 1983; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов. — Днепропетровск, 1983.
- ³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — СПб, 1861. — Док. № 319. — С. 450 — 453.
- ³⁵ Там же. — Док. № 320. — С. 453 — 457.
- ³⁶ Там же. — Док. № 327. — С. 460 — 464; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1953. — Док. № 43. — С. 91 — 93; Док. № 47. — С. 96 — 97; № 51. — С. 102 — 106; Док. № 54. — С. 124 — 125.
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией // Документы и материалы. — Т. III. — Док. № 46. — С. 95 — 96.
- ³⁸ Там же. — С. 96.
- ³⁹ Там же. — Док. № 51. — С. 104.
- ⁴⁰ Там же. — С. 105.
- ⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 327, 328. — С. 460 — 476; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — Док. №№ 25, 52, 53. — С. 68. — 73; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Док. 167. — С. 219 — 222.
- ⁴² Прізвища полковників подано за матеріалами Ю. Тис-Крохмалюка (Ю. Тис-Крохмалюк. Назв. праця. — С. 107 — 136). За І. Каманіним, корсунським полком командував І. Гуляницький (І. Каманін. Назв. праця. — С. 1 — 10).
- ⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 328. — С. 471.
- ⁴⁴ Там же. — С. 470.
- ⁴⁵ Там же. — Док. № 329. — С. 476 — 479; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — Док. № 61. — С. 133 — 134.
- ⁴⁶ Акты. — Т. III. — С. 478; Воссоединение. — Т. III. — С. 134.
- ⁴⁷ Воссоединение. — Т. III. — С. 132.
- ⁴⁸ Акты. — Т. III. — Док. 329. — С. 478 — 479; Воссоединение. — Т. III. — Док. № 61. — С. 136.
- ⁴⁹ Воссоединение. — Т. III. — Док. № 37, 39. — С. 85 — 88.
- ⁵⁰ Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961. — Док. № 142. — С. 219 — 220.
- ⁵¹ Там же. — Док. № 143. — С. 220 — 222.
- ⁵² Там же. — С. 222.
- ⁵³ Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
- ⁵⁴ Там же. — С. 28.
- ⁵⁵ Там же. — С. 44, 230.
- ⁵⁶ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978; Сафонович Ф. Назв. праця. — С. 34.
- ⁵⁷ Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 6, 22, 63 — 64.
- ⁵⁸ Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 115, 531.